

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علامه طباطبایی

دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته: فرهنگ و زبانهای باستانی

عنوان:

کرتیر و مانی؛ بر پایه متون زردشتی و مانوی

استاد راهنما:

جناب دکتر اورنگ ایزدی

استاد مشاور:

جناب دکتر محسن ابوالقاسمی

استاد داور:

جناب دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور

دانشجو:

کاظم حقانی نسیمی

تیر ماه ۱۳۹۰

بسم الله الرحمن الرحيم

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه ها

کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان:	کرتیر و مانی؛ بر پایه متون زردشتی و مانوی
نویسنده / محقق:	کاظم حقانی نسیمی
مترجم:	-
استاد راهنما:	دکتر اورنگ ایزدی
استاد مشاور / استاد داور:	دکتر محسن ابوالقاسمی / دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور
کتابنامه:	دارد
واژه نامه:	ندارد
نوع پایان نامه:	بنیادی ☐ توسعه ای ☐ کاربردی ☐
مقطع تحصیلی:	کارشناسی ارشد
سال تحصیلی:	۱۳۸۹-۹۰
محل تحصیل:	تهران خارجی
نام دانشگاه:	علامه طباطبائی
دانشکده:	ادبیات فارسی و زبان های
تعداد صفحات:	۸۳ صفحه
زبانان:	زبان شناسی و آموزش زبان فارسی به غیر فارسی
گروه آموزشی:	گروه آموزشی
کلید واژه ها به زبان فارسی:	کرتیر، مانی، موبد، کعبه زردشت، مزدیسنا
کلید واژه ها به زبان انگلیسی:	Kartir- Mani- Mobed (priest)- Ka'bezardosht- Mazdyasna
چکیده	
الف- موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):	هدف از ارائه ی این پژوهش این است تا در باره کرتیر و اقدامات وی که تا حدودی در منابع تاریخی کمتر سخن رفته، مطالبی به صورت گسترده و یکجا گردآوری شوند و نیز بتوان نقش کرتیر را در اوایل دوره ی ساسانی آن گونه که بوده است بیان نمود. در این

پژوهش نگارنده برآن است تا چالش های ایدئولوژیکی بین این دو شخصیت سیاسی- دینی یعنی کرتیر و مانی را بررسی نموده و بتواند مشخص نماید که تصویر نقر شده بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته نماد و نشانه ی چه چیزهایی می تواند باشد.

ب- مباحث نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه ها:
پرسش های این تحقیق عبارتند از:

- ۱- کرتیر چگونه شخصیت و مقامی در دوره ی ساسانی داشته است؟
 - ۲- تصویر قیچی بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته ها نماد و نشانه چیست؟
 - ۳- چه عواملی باعث ایجاد چالش بین کرتیر و مانی بود؟
 - ۴- سنتیز کرتیر و مانی به چه حوادثی منجر گردید؟
- در پاسخ به سوالات فوق فرضیه های زیر مطرح گردیده اند:
- ۱- کرتیر موبد موبدان پرنفوذ در دوره شش پادشاه اولیه ی ساسانی بود.
 - ۲- نقر تصویر قیچی بر روی کلاه کرتیر می تواند نشان خانوادگی کرتیر و نیز نمود قدرت کرتیر در تصمیم گیری های دربار باشد.
 - ۳- باورها و مؤلفه های آیینی زردشتی و مانوی، تقرب به پادشاه و نیز موقوفات آتشکده ها می توانند از عوامل چالش بین کرتیر و مانی باشند.

۴- سنتیز کرتیر و مانی، سرانجام به کشته شدن مانی و به ظاهر برجیده شدن مانویت در ایران گردید.

ب- روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه گیری و روشهای نمونه گیری، ابزار اندازه گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده ها:

روش تحقیق در این رساله به صورت توصیفی - تحلیلی اختیار شده و نحوه گردآوری به صورت کتابخانه ای می باشد. ابتدا مطالب رساله حاضر با عناوین مشخص و موارد تعیین شده از روی منابع و مأخذ و مقالات متعدد جمع آوری شد و بعد از اتمام فیش برداری، فیش ها بر اساس صورت مسأله طبقه بندی گردیده و با رعایت تقدم و تأخر مورد نقد و بررسی قرار گرفت و در آخر بعد از تحلیل نهایی تدوین گردید.

ت- یافته های تحقیق:

- ۱- در باره تصویر قیچی نقر شده بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته ها
- ۲- عوامل ایجاد چالش بین کرتیر و مانی
- ۳- سرانجام سنتیز کرتیر و مانی

ث- نتیجه گیری و پیشنهادات:

عوامل ایجاد چالش بین کرتیر و مانی را می توان سه عامل اصلی دانست:

- ۱- اصول اعتقادی دین زردشتی و مانوی
- ۲- تقرب به پادشاه
- ۳- موقوفات

همچنین در باره تصویر قیچی نقر شده بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته ها می توان گفت که این تصویر می تواند نماد این باشد که همانطوریکه دو لبه قیچی توانایی بریدن را دارند، کرتیر و پادشاه به عنوان نمادی از دین و سیاست همانند دو لبه قیچی هر دو کنار هم و با هم می توانند مملکت داری نمایند. همچنین سرانجام این کشمکش ها به کشته شدن مانی و برجیده شده مانویت می انجامد.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می

نمایم.

نام استاد راهنما:

سمت علمی:

نام دانشکده:

رئیس کتابخانه:

چکیده

کرتیر ومانی برپایه متون زردشتی و مانوی، موضوعی است که در این پژوهش مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرد. در ایران سده ی سوم میلادی یعنی اوایل شاهنشاهی ساسانی دو شخص جهت و سوی رویداد ها را در زمینه ی ایدئولوژی در کشور مشخص می نمودند؛ کرتیر: موبد موبدان و رئیس دادگاه عالی کشور یا قاضی القضاة ومانی: پیامبر خدا و آورنده آیین نو. کرتیر موبد متعصب زردشتی و به ظاهر پشتیبان دین زردشتی، که این دین در واقع به نگاه دارنده و پشتیبان تاج و تخت شاهنشاهی بدل گشت، بود. مانی که در اصل از نجبا بود و خود را کاملاً مانند زردشت، بودا و عیسی فرستاده ی خدا معرفی می کرد، برای تکمیل تعلیماتی که پیشینیان آورده بودند دینی جدید و عمومی را تبلیغ می نمود. اندیشه های اصلی در آموزش مانی «ثنویت» است. زیرا مشخص ترین اصل آن اعتقاد به مبدأ و دو اصل ازلی و ابدی یعنی «نور» و «ظلمت» است. بنابراین این دو آیین، نمایشی از تمامی مبارزه های فکری و اندیشه ای آن روزگار بود. نگارنده ی این پژوهش سعی دارد تا مشخص نماید چه عواملی باعث چالش بین کرتیر ومانی گردید و این ستیز کرتیر و مانی به چه حوادثی منجر گردید. همچنین عنوان گردد که حمایت شاپور اول هم از مانی و هم از کرتیر به چه دلایلی بوده است. آیا وی واقعاً طرفدار دین مانوی بوده که در این صورت چرا کرتیر را در دربار داشته و به او نیز قدرت و مقام و عنوان داده است. این ها همه مطالبی هستند که در این پژوهش بدان پرداخته خواهد شد. در این پژوهش روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی اختیار شده و نحوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای می باشد.

کلید واژه ها:

کرتیر-مانی-موبد-کعبه زردشت-مزدیسنا

تقدیر

اکنون که به یاری خداوند این مجموعه شکل گرفته، لازم است که ضمن قدردانی از استادان همیشه گرانقدر خود جناب آقای دکتر اورنگ ایزدی که در نوشتن این پژوهش با نکات ارزنده ی خود مرا یاری دادند و نیز جناب آقای دکتر محسن ابوالقاسمی که نخستین متون اوستایی را در محضر ایشان آموختم، مراتب سپاسگزاری خود را بجا آورم. با آرزوی توفیق برای این عزیزان و دیگر اساتید محترمی که از محضرشان کسب علم نمودم.

تقدیم به :

مادرم که زندگیم برایش همه رنج بود و وجودش برایم همه مهر
پدرم، کوه خاموش دردها و قله بلند سخاوت، همسر، شریک
آلام و مایه فراغتم، به پاس همدلی و همراهی هایش که بودنش
پیمودن چنین راهی دشوار را برایم هموار و میسر کرد.

فرزندانم (نیما و سینا)، نیمه های وجودم، امید که لحظه های
پرداختن به خویشتن را بر من بیخشایند و عشق به آموختن همواره
روشنایی بخش وجودشان گردد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: مقدمه
۲	۱-۱. معرفی پژوهش
۳	۲-۱. هدف و اهمیت پژوهش
۳	۳-۱. پرسش ها و فرضیه های پژوهش
۴	۴-۱. پیشینه و روش شناسی پژوهش
۴	۵-۱. پیکربندی پژوهش
۶	فصل دوم: کرتیر
۷	۱-۲. برآمدن کرتیر، دومین روحانی بزرگ
۸	۱-۱-۲. اشتقاق نام کرتیر
۹	۲-۱-۲. سیمای کرتیر در نقش برجسته ها
۱۰	۳-۱-۲. نقش و جایگاه کرتیر
۱۲	۴-۱-۲. دستاوردهای کرتیر
۱۵	۲-۲. کتیبه های کرتیر
۱۵	۱-۲-۲. کتیبه های ساسانی
۱۶	۲-۲-۲. سنگ نبشته های کرتیر
۱۹	۳-۲. القاب کرتیر

۲۳	۴-۲. معراج کرتیر.....
۲۹	۵-۲. نقر قیچی بر روی کلاه در نقش برجسته های کرتیر.....
۳۲	۶-۲. کرتیر و سیاست اتحاد دین و دولت
۳۷	فصل سوم: مانی
۳۸	۱-۳. چکیده ای از زندگی مانی
۴۳	۲-۳. جامعه و مناسک مانوی.....
۴۳	۱-۲-۳. جامعه مانوی.....
۴۶	۲-۲-۳. مناسک و آیین های مانوی.....
۵۰	۳-۳. سرنوشت مانی و مانویت
۵۰	۱-۳-۳. پایان کار مانی.....
۵۲	۲-۳-۳. سرنوشت مانویت.....
۵۳	۳-۳-۳. آثار بازمانده مانوی.....
۵۴	فصل چهارم: جدال کرتیر و مانی.....
۵۵	۱-۴. ایدئولوژی کرتیر
۵۷	۱-۱-۴. دین زردشتی , دین ایران باستان.....
۵۹	۲-۱-۴. آفرینش زردشتی.....
۶۳	۳-۱-۴. پایان جهان در دین زردشتی.....
۶۴	۲-۴. ایدئولوژی مانی
۶۴	۱-۲-۴. مانویت دینی ثنوی.....

۶۶ آفرینش مانوی ۲-۲-۴
۶۹ پایان جهان در مانویت ۳-۲-۴
۶۹ چالش های کرتیر و مانی ۳-۴
۷۵ فصل پنجم
۷۶ نتیجه گیری
۷۶ ۱-۵. گزارش و مروری بر پژوهش
۷۸ ۲-۵. بازبینی فرضیه های پژوهش
۸۱ منابع و مآخذ
۸۲ منابع فارسی
۸۳ منابع انگلیسی

فصل اول

مقدمه

۱-۱. معرفی پژوهش

در سده ی سوم میلادی در روزگار ساسانیان دو شخص جهت و سوی رویدادها را در زمینه ی ایدئولوژیکی در کشور مشخص می کردند:

کرتیر؛ موبد و رئیس دادگاه کشور

مانی؛ آورنده ی آیینی نو و پیامبر خدا.

این دو آیین، زردشتی و مانوی، در حقیقت نمایشی از تمام مبارزه های فکری و اندیشه ای آن روزگار بود. در نخستین سال های عهد ساسانی به دلیل نفوذ و وجود عقاید و آیین های گوناگون همچون یهودی، مسیحی، ماندایی، شمنی و ... و نیز با وجود آیین های دیگری همچون مهرپرستی، زروانی و مانوی در درون کشور، اختلال و گرفتاری ها و دشواری های فراوان در سرزمین ایران پدید آمده بود. آیین «مزدیسنا» نیز در این دوران وضع دشواری داشت، زیرا نه آن گسترش و نیرو را داشت که در مقابل آنها از خود دفاع نماید و نه هنوز دین رسمی کشور بود که بتواند با قاطعیت و با زور شمشیر و نیروی دستگاه سلطنت، خود را در برابر نفوذ کوبنده ی عقاید دیگر نگاه دارد.

در این زمان و در آخرین سال های پادشاهی اردشیر بابکان، با چنین اوضاع و احوالی مرد جوانی از میان هیربدان زردشتی قد علم کرده و با پشتیبانی دستگاه سلطنت و شاهان ساسانی توانست با اصلاح دین زردشتی به تجدید حیات دین زردشتی بپردازد. وی با تحکیم مبانی دین زردشتی و گردآوری و تدوین نوشته های پراکنده دینی و برپاداشتن آتشکده های مختلف در سراسر شاهنشاهی و نیز برقرار کردن موقوفه هایی برای این آتشکده ها و همچنین مبارزه با ادیان و فرقه های مختلف موفق به رسمیت دادن آیین مزدیسنا در سراسر شاهنشاهی گردد.

این هیربد جوان همان « کرتیر » روحانی مقتدر و پرنفوذ عهد ساسانی هست که دوران شاهنشاهی شش پادشاه یعنی از اردشیر تا نرسه را درک کرده است. از کرتیر تا این اواخر یعنی قبل از کشف کتیبه ی یک زبانه اش به فارسی میانه در کعبه زردشت، هیچ اطلاع و آگاهی در دست نبود. چنانکه در کتاب « تاریخ ایران در زمان ساسانیان » نوشته آرتور کریستن سن نیز دیده می شود در مورد کرتیر و اقدامات و نیز شخصیت او بحثی در میان نیست و فقط در چند مورد نام وی به اختصار ذکر شده است که این نشان می دهد در دوره این نویسنده هنوز تاریخ از وجود کرتیر بی خبر بوده است.

در این پژوهش به توصیف این شخصیت در دوره ساسانی پرداخته خواهد شد. اینکه وی

چگونه جایگاه و مقامی در شاهنشاهی ساسانی داشته، چه دستاورد ها و ایده هایی داشته است و چه

عواملی باعث گردیده تا او این موقعیت و جایگاه و مقام را داشته باشد. مطلب دیگری که به آن

پرداخته خواهد شد وجود تصویر قیچی بر روی کلاه کرتیر تقریباً در تمامی نقش برجسته های وی

میباشد، اینکه این تصویرنماد و نشانه چه چیزی در مورد این شخصیت می تواند باشد. پس از آن به

شرح درباره مانی، کسی که در اوایل سلطنت شاپور اول ادعای پیامبری و آورنده ی آیینی نو در ایران عهد ساسانی می کند، پرداخته می شود. درباره این شخصیت و دین او مطالب بسیاری گفته شده و اسناد و مدارک فراوانی هم در دست است. قصد نگارنده این پژوهش این نیست که به شرح مفصلی درباره مانی و دینش بپردازد اما با این وجود لازم است توضیحاتی درباره وی آورده شود تا بتوان در مورد کرتیر و آیین او با مانی و مانویت به مقایسه پرداخت.

مانی آورنده ی آیینی بود که ادعا می کرد مثل زردشت، بودا و مسیح فرستاده خداست و برای تکمیل تعلیماتی که پیشینیان آورده بودند، آمده است. بنیاد دین مانوی بر تضاد بین نور و ظلمت و به عبارتی بین خیر و شر نهاده شده است. بر اساس نوشته های مانوی، شاپور از مانی تأثیر پذیرفت و به او در گسترش دین جدید در شاهنشاهی یاری کرد. شاپور، کرتیر را نیز در دربار داشت و او نیز دارای مناصبی در دربار بود که این خود این سوال را بر می انگیزد که چگونه شاپور طرفدار مانی می گردد و کرتیر را که وی از روحانیون متعصب زردشتی و مخالف مانی است نیز در دربار خود داشته است. این نیز از موضوعاتی است که در این پژوهش بدان خواهیم پرداخت.

بر اساس نوشته ها و متون مانوی و نیز سنگ نبشته های کرتیر که در چهار جایگاه کعبه زردشت، نقش رجب، نقش رستم و سرمشهد باقی مانده اند معلوم می گردد که بین کرتیر و مانی تضاد و دشمنی وجود داشته است. نگارنده به این مسأله خواهد پرداخت که چه عواملی باعث ایجاد چالش بین این دو شخصیت یعنی کرتیر و مانی بوده است که باعث شد تا با توطئه کرتیر و درباریان، مانی در زمان پادشاهی بهرام اول پس از دیداری تلخ با پادشاه به زنجیر کشیده شد و پس از ۲۶ روز تحمل در زندان در گذشت. به دستور پادشاه پوست وی را از کاه پر کردند و بر دروازه شهر «جندی شاپور» برای عبرت دیگران آویختند.

۱-۲. هدف و اهمیت پژوهش

هدف از ارائه ی این پژوهش این است تا درباره کرتیر و اقدامات وی که تا حدودی در منابع تاریخی کمتر سخن رفته، مطالبی به صورت گسترده و در یک جا گردآوری شوند و نیز بتوان نقش کرتیر را در اوایل دوره ی ساسانی مهم آن گونه که بوده است بیان نمود. در این پژوهش نگارنده بر آن است تا چالش های ایدئولوژیکی بین این دو شخصیت سیاسی- دینی یعنی کرتیر و مانی را بررسی نموده و بتواند مشخص نماید که تصویر نقر شده بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته ها سمبل و نشانه ی چه چیزهایی می تواند باشد.

۱-۳. پرسش ها و فرضیه های پژوهش

پرسش های اصلی این تحقیق عبارتند از :

- ۱- کرتیر چگونه شخصیت و مقامی در دوره ی ساسانی داشته است؟
- ۲- تصویر قیچی بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته ها نماد و نشانه چیست؟
- ۳- چه عواملی باعث ایجاد چالش بین کرتیر و مانی بود؟
- ۴- ستیز کرتیر و مانی به چه حوادثی منجر گردید؟

در پاسخ به سوالات فوق فرضیه های زیر مطرح گردیده اند:

- ۱- کرتیر موبد موبدان پرنفوذ در دوره شش پادشاه اولیه ی ساسانی بود.
- ۲- نقر تصویر قیچی بر روی کلاه کرتیر می تواند نشان خانوادگی کرتیر و نیز نمود قدرت کرتیر در تصمیم گیری های دربار باشد.
- ۳- باورها و مؤلفه های آیینی زردستی و مانوی، تقرب به پادشاه و نیز موقوفات آتشکده ها می توانند از عوامل چالش بین کرتیر و مانی باشند.
- ۴- ستیز کرتیر و مانی، سرانجام به کشته شدن مانی و به ظاهر برچیده شدن مانویت در ایران گردید.

۴-۱. پیشینه و روش شناسی تحقیق

طی بررسی های نگارنده ی این پژوهش، مطالب فراوانی درباره مانی و مانویت چه به صورت مقاله و رساله و چه در قالب کتاب نگاشته شده است، اما درباره خود کرتیر فقط به صورت مختصر و پراکنده در کتابها و مقالات آمده است.

اما اینکه کرتیر و مانی در تضاد با هم مورد بررسی قرار گیرند و نیز به چالش های بین این دو شخصیت پرداخته شود، موضوعی بوده که توجه نگارنده را به انجام این پژوهش معطوف داشته است.

روش تحقیق در این رساله به صورت توصیفی-تحلیلی اختیار شده و نحوه گردآوری به صورت کتابخانه ای می باشد. ابتدا مطالب رساله حاضر با عناوین مشخص و موارد تعیین شده از روی منابع و مآخذ و مقالات متعدد جمع آوری شد و بعد از اتمام فیش برداری، فیش ها براساس صورت مساله طبقه بندی گردیده و با رعایت تقدّم و تأخّر مورد نقد و بررسی قرار گرفت و در آخر بعد از تحلیل نهایی تدوین گردید.

۵-۱. بیکربندی پژوهش

ترتیب فصول در این رساله به شرح زیر می باشد:

بعد از فصل اول که مقدمه این پژوهش را در بر گرفته است؛ در فصل دوم درباره ی کرتیر مطالبی

گردآوری شده اند. در این فصل در مورد کرتیر، اشتقاق نام وی و همچنین سیمای کرتیر در نقش برجسته ها سخن به میان آمده است.

این که کرتیر چگونه جایگاه و نقشی در دوره ساسانی داشته و به چه دستاوردهایی رسیده است و نیز درباره ی کتیبه ها و القاب وی و همچنین معراج او از دیگر موضوعات بحث شده در این فصل می باشند. در آخر فصل نیز به توصیف نقر تصویر قیچی بر روی کلاه کرتیر در نقش برجسته ها و همچنین نقش وی در سیاست اتحاد دین و دولت پرداخته شده است.

در فصل سوم، چکیده ای از زندگی مانی، جامعه و مناسک مانوی و همچنین سرنوشت مانی و مانویت و آثار باز مانده مانوی ذکر می گردد.

در فصل چهارم نیز که جدال کرتیر و مانی است، ابتدا به ایدئولوژی کرتیر و مانی و همچنین آفرینش و پایان جهان در دین زردشتی و مانوی پرداخته شده و مورد مقایسه قرار گرفته شده اند. در آخر این فصل عوامل ایجاد چالش بین کرتیر و مانی آورده می شوند.

فصل پنجم یعنی آخرین فصل این پژوهش نیز به بحث و نتیجه گیری و تحلیل مطالب می پردازد.

فصل دوم

کرتیر

۱-۲. بر آمدن کرتیر، دومین روحانی بزرگ

« مزدیسنا » یا به عبارت دیگر آیین زردشتی در روزگار اشکانیان ، در ایران مراحل بسیار ابتدائی و دوران ضعف و ناتوانی خود را می گذارند و هنوز همه گیر و رسمی نشده بود . زیرا از یک سو پارتیان و پادشاهان اشکانی به این آیین باور نداشتند و از سوی دیگر ، دین ها و آیین ها و عقاید گوناگون دیگر همچون بودائی ، شمنی ، یهودی ، مسیحی ، ماندایی و عقاید التقاطی فرقه های گنوستیکی و عرفانی مردم آسیای غربی از مرزهای شرقی و غربی کشور ، کم کم پا به درون ایران نهاده و با تبلیغ های آشکار و پنهان ، افراد ایرانی را از طبقه های مختلف به سوی خود کشیده و جزو پیروان خود می ساختند و در این میان دین زردشتی ، در وضع بسیار محدود و نابسامان به زندگی خود ادامه می داد .

نفوذ و وجود این همه عقاید و آیین های گوناگون ، بر اثر کینه و ضدیتی که پیروان آنها با یکدیگر و با آیین مزدیسنا داشتند ، ناچار اختلال و گرفتاری ها و دشواری های فراوان در سرزمین ایران پدید آورده ، باعث زحمت و ناآسودگی دولت ها و مردم می گردیدند .

گذشته از این ها ، در درون خود ایران نیز با وجود آیین های دیگری همچون مهر پرستی ، زروانی و مانوی که هم با خود و هم با عقاید و آیین های تازه وارد اختلاف و دشمنی داشتند ، به آتش این کشاکش ها و کینه ها دامن زده ، شورش و گرفتاریهای دیگر را باعث می گردیدند. در چنین حالی، آیین مزدیسنا وضع دشواری داشت ، زیرا نه آن گسترش و نیرو را داشت که در برابر آنها از خود دفاع نماید و نه دین رسمی کشور بود که بتواند با قاطعیت و با زور شمشیر و نیروی دستگاه سلطنت ، خود را در برابر نفوذ کوبنده ی عقاید دیگر نگاه دارد .

در نخستین سالهای عهد ساسانی یعنی در آخرین سالهای پادشاهی اردشیر بابکان ، در چنین وضع و حالی بود که مرد جوانی از میان هیربدان زردشتی، قد علم کرده با پشتیبانی دستگاه سلطنت و شاهان ساسانی ، توانست با اصلاح و تجدید حیات دین زردشتی و تحکیم مبانی آن و گرد آوری و تدوین نوشته های پراکنده ی دینی و برپاداشتن آتشکده های گوناگون در ایران و انیران و برقراری موقوفه های مکفی بر آنها و نیز با بحث و جدل با پیروان ادیان دیگر و توبه دادن ره گم کردگان و تعقیب و تکفیر و شکنجه و تبعید دیگران ، موفق به تحکیم و توسعه و رسمیت دادن آیین مزدیسنا در سرتاسر قلمرو ساسانیان گردد.

این هیربد جوان ، همان « کرتیر » روحانی مقتدر و پر نفوذ عهد ساسانی است که تا این اواخر یعنی پیش از کشف سنگ نبشته ی یک زبانه ی او به فارسی میانه در پیرامون کعبه ی زردشت ، تاریخ ایران از وجود او بی خبر و ناآگاه بود . (کرباسیان، بدعت گرایی و زندقه ۵۳)

۲-۱-۱. اشتقاق نام کرتیر

کرتیر، احتمالاً تلفظ نام او کردیر بوده است، ولی درباره‌ی اشتقاق آن اتفاق نظر حاصل نشده است. در متون مانوی نام او به صورت Kyrdyr می‌آید که نشان می‌دهد «ت» در املای این کلمه در کتیبه‌های پهلوی، املای تاریخی است و تلفظ آن «د» بوده است. این نظر را صورت کلمه در متون قبطلی مانوی (کردل) نیز تایید می‌کند. مسلم است که کرتیر نام خاص بوده و نه عنوان. اشخاص دیگری به این نام می‌شناسیم، از جمله کرتیر پسر اردوان، از بزرگان اوایل دوران ساسانی که نامش در کتیبه‌ی شاپور (متن فارسی میانه، س ۳۵، پارتی س ۲۸) و نیز در متن M3 از متون مانوی آمده است. همچنین این نام در اسماء مرکب بر روی مهره‌های ساسانی دیده می‌شود. (کرباسیان، بدعت‌گرایی وزندقه ۳۱)

چگونگی نگارش نام کرتیر از سوی دانشمندان به گونه‌های گوناگون آوانویسی شده است. شاید بتوان آن را به صورت kirdīr آوا نویسی کرد. بنابر عقیده‌ی «رودریگر اشمیت» (R.Schmidt)، نام کرتیر صفت مفعولی kard /kird «کرده» است که می‌تواند بازمانده‌ی ترکیبی از نوع «یزدگرد» باشد.

به عقیده‌ی ژینیو (p.Gignoux)، از دید کوتاه بودن این نام، در دو نام دیگر نیز به درستی کوتاه می‌آید: Kirdīr-Gušnasp «کردیر-گشنسب» و Kirdīr-šābuhr «کردیر-شاپور». آیلرز (W.Eilers) گونه‌ی karti βara «برنده / حامل قیچی» را پیشنهاد کرده است که از نظر ژینیو دارای اشکال‌هایی می‌باشد: در آن صورت باید انتظار یک واکه‌ی بلند چون [ā] را در kārđ داشت؛ از سویی دیگر می‌بایست که حرف β در گونه‌ی پهلوی آن ظاهر می‌شد، یعنی Kṛti-bara با وجود این «شرو» (P.O.Skjaervø) برای حذف b میان دو واکه، واژه‌ی dipi-bara را می‌آورد که در پهلوی dibir است.

مکنزی (D.N.Mackenzie) می‌نویسد: نام کرتیر به گونه‌های Krtyr, Krtyl, Kltyl, Kltly در کتیبه‌ها آمده و بیشتر به صورت Krtir نوشته می‌شود که به گفته‌ی هومباخ (Humbach) نامی همانند با نگارش Krt'yr به تازگی در سغدی یافت شده است. با وجود این، هم زمانی نگارش آن در فارسی میانه مانوی به Kyrdyr، و گونه‌های قبطلی و یونانی آن نشان از نگارش کتیبه‌ای این نام با [t] تاریخی است.

نشان دادن واکه‌های این واژه بسیار دشوار است. هجای نخست واژه -که در کتیبه نیامده- آشکارا با واکه‌ی کوتاه است و به گمانی در برابر آن در فارسی میانه /e/ است؛ از سویی دیگر با دولبه‌ی قیچی بر روی کلاه کرتیر برخورد میکنیم که به گمانی نشان خانوادگی او باشد (آیلرز)؛ این معما بیش از یادآوری همان ابزار ناشناخته در فارسی میانه چیزی بیش به ما کمک نمی‌کند.

هجای دوم واژه بی گمان کشیده (با توجه به آوانویسی های Kirdīr و Kardēr و ...) است. به گونه ی Kerdīr که اولین بار توسط هنینگ (W.B.Henning) مطرح شد، درست همان واژه ای است که در صفت مانوی پارتی Kyrdyr «نیرومند، فعال» است <K(a)rtrya.

ژینیو می نویسد: هر چند که «مکنزی» توضیح «هنینگ» (با آوانویسی Kerdēr) را ترجیح می دهد، اما این آوانویسی با توضیح های او (BSOAS30,1967,p.23-4) در تضاد است. آوای میانی /e/ در پهلوی با نشانه ی [y] نشان داده می شود و هرگز نام موبد به گونه ی Kyrtyr نیامده است.

گونه ی آوانویسی Kerdīr نیز توسط زوندرمان (W.Sunderman) پیشنهاد شده است؛ او فقط درباره ی شکل قبلی Kardēl بحث می نماید. در هر صورت شکل Kart-kṛt بیشتر به Kird تبدیل می شود تا به Kerd. (اکبرزاده ۲۵)

۲-۱-۲. سیمای کرتیر در نقش برجسته ها

سیمای کرتیر را نیز از تصویرهایی که بر صخره ها پدید آمده می شناسیم. او مردی است سالمند، بدون ریش که کلاهی با نشان بر سر و پوشاک رسمی بر تن دارد.

تصویر او در جایی که مراسم تاجگذاری و منظره پیروزی شاهنشاهان ایران نقر شده، کنار نقش برجسته ای که در آن اهورامزدا حلقه ی شهریاری را به اردشیر، نخستین شاهنشاه ساسانی تسلیم کرده است و در نقش برجسته ی ویژه ی پیروزی شاهنشاه شاپور بر رومیان دیده می شود. او در تصویر نقش بهرام سمت راست بهرام دوم ایستاده است. همچنین او همراه بهرام دوم و همسر و جانشین وی در نقش برجسته ی سرمشهد که شاهنشاه را در حال شکار شیران نشان می دهد، تصویر شده است. (لوکونین، ترجمه عنایت الله رضا ۱۴۵)

«هینتز» (W.Hintz) اندیشیده که کرتیر خواجه بوده است. زیرا به باور هینتز بسیاری از خواجهگان در دربارهای روم، ایران و ارمنستان دارای مناصب مهم اداری بوده اند؛ چیزی که ناممکن نیست؛ همچنین او را می توان در شمار کسانی به شمار آورد که باور چندانی به ریش نداشته اند. نگاره ی او از دید چهره نگاری دارای ناهمانندیهایی از یک نگار برجسته به نگار برجسته ی دیگر می باشد. او در کتیبه ی نقش رجب (KNRb) آرام، اما بسیار خشن و در کتیبه ی نقش رستم

(KNRm) (هر دو نام کتیبه های کرتیر می باشند) مصمم و حتی اخم آلود ، با انگشت نشانه رفته دیده می شود. (اکبر زاده ۳۱)

۳-۱-۲. نقش و جایگاه کرتیر

کرتیر دومین روحانی بزرگ دوره ی ساسانی بود که عمری دراز و قدرت بسیار داشت. مقام والای وی از این موضوع آشکار می شود که تنها فرد غیر سلطنتی بوده که اجازه داشت کتیبه هایی به سیاق کتیبه های سلطنتی نقر کند .

نخستین اشاره به کرتیر در کتیبه ی شاپور است که در آن وی نیز مانند سلفش یعنی تنسر (توسر) ، عنوان هیربد را دارد. وی هر چند در آن زمان جوانی بیش نبود ، ولی شاهنشاه کرتیر را « مطلق العنان و صاحب اختیار بر طبقه ی روحانیان دربار و همه ی ایالت ها و نقاط سراسر شاهنشاهی » ساخته بود. (بویس، ترجمه بهرامی ۱۳۹)

قدیم ترین منبعی که نام کرتیر در آن آمده ، همانطور که در بالا ذکر آن رفته، کتیبه ی سه زبانی (فارسی میانه ، پارتی ، یونانی) شاپور اول در کعبه ی زردشت واقع در نقش رستم است که پس از سال ۲۵۷ و احتمالاً در ۲۶۲ میلادی نگاشته شده است. در این کتیبه شاپور فهرستی از بزرگان عهد خویش و پدرش را ذکر می کند. در میان بزرگان زمان اردشیر، نام کرتیر با لقب هیربد (در متن صورت قدیمی اهربد ēhrbed) یاد شده است، (س ۳۴ متن فارسی میانه، س ۲۸ متن پارتی). آخرین بار نام کرتیر در کتیبه پایکولی (پایقلی) نرسه (Narse) در میان استقبال کنندگان این شاه در پایکولی ، به صورت « کرتیر موبد اورمزد » ذکر می شود. (تفضلی ، بدعت گرایبی و زندقه ۳۲) کرتیر را باید در شمار اندک کسان و یا تنها کسانی پنداشت که مجوز نگارش در کنار نگار برجسته ها و دیگر نبشته های پادشاهان ساسانی را دریافت کرده است . از کرتیر چهار کتیبه به زبان فارسی میانی (پهلوی) در دست است که از مطالب آنها و به کمک بعضی اسناد دیگر می توان به شخصیت و فعالیتهای وی پی برد . این کتیبه ها عبارتند از :

۱- کتیبه سر مشهد (Ksm)

۲- کتیبه نقش رستم (KNRm)

۳- کتیبه کعبه ی زردشت (KKZ)

۴- و کتیبه نقش رجب (KNRb)

در بخش آخر همین فصل در مورد کتیبه های کرتیر به طور مفصل سخن خواهیم راند . تمام کتیبه های کرتیر در روزگار پادشاهی بهرام دوم پدید آمد . از این کتیبه ها روشن شده است که کرتیر نماینده ی بزرگ مذهبی و « نگهبان روان » شاه جوان بود . این نکته که به کرتیر اجازه داده شده بود چهار کتیبه درباره ی خدمات خویش به کشور و دین در جایی که پیش تر تنها و تنها جایگاه